

Diskussion

Kirkens mænd og deres leding

AF

NIELS LUND

For en del år siden ville jeg antyde over for en kollega, at han godt kunne have sendt mig et eksemplar af sin disputats.¹ Da jeg løb på ham, sagde jeg: »Nå, jeg ser, at du er blevet færdig med dit store arbejde?« Han kiggede på mig nogle sekunder og svarede så: »Tjah, færdig og færdig – det er publiceret«.

De fleste af os kender til, at selv om vi har sat det sidste punktum og skibet et arbejde af, så bliver problemerne ved at tumle rundt i hovedet, og man finder ud af, at dette eller hint kunne have været gjort anderledes og bedre. Sådan er det også gået mig med min disputats,² og det, jeg vil tale om nu, er et hjørne af den, som jeg tror jeg er blevet klogere på, siden jeg skrev om det.³

Jeg vil forsøge at vise, at den leding, bisperne skyldte kongen, skal holdes skarpt adskilt fra den fra landskabslovene kendte bondeleding; kirkens leding handler om kirkens mænd, og derfor skal den forstås ud fra Jyske Lovs bestemmelser om herremændenes leding, men først og fremmest ud fra de diskussioner om, hvad kongen kunne kræve af kirkens mænd, som er en del af kirkekampen. Disse mænd er ret underbelyste i vores historiske litteratur, men der er grund til at tro, at de har udgjort en meget væsentlig del af landets ledingsopbud, for bisperne havde store følger af væbnede mænd.

Den første omtale af ledingen i Danmark forekommer i 1085 i Knud den Helliges gavebrev til St. Laurentius i Lund. Ved dette dokument bekendtgør kongen, at han har overdraget en del jordegods og rettigheder til, som det hedder, »St. Laurentii kirke, som ligger i Lund,

1 Artiklen gengiver min afskedsforelæsning d. 9. september 2011.

2 *Lið, leding og landeværn* (Roskilde, Vikingskibsmuseet 1996).

3 Et andet resultat af problemernes leven videre i hovedet er »Kværsæde. Fast demobilisering eller almindelig ledingsafløsning?«, *Historisk Tidsskrift* 99 (1999) 376-86.

skønt den endnu ikke er fuldført, for at den til evig tid kan være en brud for det lam, der bærer verdens synd,« etc. etc. Og ikke blot jordegodset fik St. Laurentius: »Men hvad der hører til den kongelige ret, af hvad sag den end måtte opstå i forbindelse med omtalte jord, skal høre under provsten og de andre brødres myndighed, som på dette sted tjener Gud; tre forseelser er undtaget: Hvis nogen bliver sat uden for freden, skal han købe fred af kongen, medens hans boslod skal tilfalde provsten og brødrene. Hvis nogen forsømmer leding, skal han bøde til kongen. De skal ikke stille heste til redskud, medmindre kongen kommer selv«. ⁴

Inge Skovgaard-Petersen har betegnet ledingsopbuddet som »den ældst påviselige form for centraladministration i de nordiske lande«, ⁵ og Aksel E. Christensen opfattede bestemmelsen om ledingsforsømmelse som »vort ældste konkrete vidnesbyrd om landets centrale krigsinstrument, benævnt *expeditio*« og tog bestemmelsen om, at ledingsbøder skulle tilfalde kongen, som vidnesbyrd om, »at leding allerede på denne tid har eksisteret som en almen samfundspligt, og at det var kongen, der havde ansvaret for dens funktion«. ⁶

Begge laver imidlertid, som næsten alle har gjort, en kobling mellem kirkens leding og den leding, vi kender fra landskabslovene. Man betragter simpelthen omtalen af leding i gavebrevet som den første hentydning til den leding, vi kender fra landskabslovene. Vi når imidlertid en bedre forståelse ved at kigge på kirkens leding for sig, ved at behandle gavebrevet til St. Laurentius i sammenhæng med de øvrige gavebreve og privilegier til klostre og bispestole. Hvem var de folk, som skulle bøde til kongen, hvis de forsømte leding? Og hvad var deres forpligtelser? Det har ingen sammenhæng med den kystvagtleding, som landskabslovene giver regler for.

Det bedste er at begynde med den diskussion om Lundekirkens ledingsforpligtelser, som udspandt sig mellem kongen og ærkebispens i anden halvdel af det trettende århundrede. De anklagede hinanden for svære urimeligheder i forbindelse med ledingen og giver os et godt indblik i, hvad parterne forventede af hinanden. ⁷

4 *Diplomatarium Danicum* (herefter DD) 1:2, 21.

5 »Vikingerne i den nyere forskning«, *Historisk tidsskrift* 12:5 (1971) 709.

6 Aksel E. Christensen, »Tiden 1042-1241«, i red. Aksel E. Christensen m. fl., *Danmarks historie* bd. 1: *Tiden indtil 1340* (1977) 251.

7 *Acta processus litium inter regem danorum et archiepiscopum lundensem*, ed. Alfred Krarup et William Norvin (1932) 30 f; oversat i *Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebisperid*, overs. Jørgen Olrik (1906-08) 140 ff.

Kongens klager kan i det væsentlige opsummeres i seks punkter:

- 1: Ærkebisperne hindrer bisperne i at drage i leding med kongen ved at stævne dem på pavens vegne.
- 2: Ærkebisperne tager i sin tjeneste som kirkens mænd personer, som er forpligtede over for fremmede skiben.
- 3: Ærkebisperne giver kirkens mænd frihed for leding og vil ikke lade dem bøde til kongen for ledingsforsømmelse.
- 4: Ærkebisperne har anklaget kongen over for paven.
- 5: Ærkebisperne yder kongen mindre ledingstjeneste, end hans forgængere ydede kongens forgængere.
- 6: Ærkebisperne tillader ikke sine mænd at ligge i kongens borge i krigstid.

Kardinalpunkterne heri fremgår af de betingelser, kongen opstiller for, at enigheden og det gode samarbejde mellem konge og ærkebiskop kan genoprettes: Ærkebisperne skal undlade at tage sig mænd af andres skiben, ikke kræve ret til at tillade sine mænd at sidde hjemme fra leding, og han skal acceptere, at de bøder, som ærkebispens mænd plejer at betale for en sådan forseelse, skal tilfalde kongen (*fisco applicetur*). Det handler simpelthen frem for alt om ærkebispens mænd, og kongen siger i virkeligheden det samme, som Knud den Hellige sagde i sit gavebrev: Hvis nogen forsømmer ledingen, skal han bøde til kongen. Det var kongens opfattelse, at den skattefrihed, som kirkens mænd nød, var betinget af, at de var til rådighed for kongen, når der blev udbudt leding.

Ærkebispens svar på det første punkt – at han hindrer bisperne i at deltage i leding ved at stævne dem på pavens vegne – er skåret over læsten »Æh, bæ, det kan du selv være«. Han bebrejder til gengæld kongen, at han hindrer kirkens arbejde ved planløse og hensynsløse ledingsudbud, som forhindrer bisperne i at varetage deres gejstlige embedsforpligtelser. Ved en lejlighed havde kongen ligefrem udbudt leding i pinsen, så ærkebisperne ikke kunne celebrere pinsemesse i sin kirke; kongen havde tilmed selv forsømt ledingen for at opholde sig i Lund i pinsen!⁸ Men han siger også: »Vi har aldrig hindret Eders leding, men langt snarere fremmet den. Også bør I klogeligt lægge mærke til, at kirken af og for alle sine ejendomme tjener på kongens

⁸ Acta 21; Valdemar Sejrs Sønner, 138.

bud.« Ingen feudalismeteoriker kunne ønske sig det skåret skarpere ud. Kirkens ejendomme var et len fra kongemagten; derfor tjener kirken på kongens bud.

Det andet punkt, om at tage sig mænd i fremmede skiben, kommer ærkebispens ikke ind på i sine svar. Hvis han ikke ligefrem kunne afvise denne påstand, har han ikke haft noget forsvar, for det var imod alle regler og aftaler. Da Erik Plovpenning 1232-1241 var sin faders medkonge, forsikrede han over for Vardesyssels beboere, at han bestemt ikke agtede at formindske Ribebispens skiben, og skulle han uforvarende have taget mænd i noget af dem, skulle deres mandsed til kongen tilsidesættes.⁹ Jyske Lov 3:8 fastslår dog lidt senere, at kongen må tage sig mænd overalt i sit rige i hvilket skiben han vil. Biskopper skal derimod ikke tage mænd uden for deres bispedømme. Tilsyneladende må de altså tage mænd i andres skiben, blot de ligger i bispedømmet.

Det tredje punkt – at ærkebispens giver kirkens mænd frihed for leding og ikke vil lade dem bøde til kongen for ledingsforsømmelse – er hovedsagen, og her får ærkebispens sagt mange ting, som er værd at lægge mærke til: Han hævder, at »Denne ret havde kirken med god grund og hævde fra gammel tid; thi ellers kunne de ikke kaldes kirkens mænd, når kirken ikke havde fri rådighed til at bruge dem i sin tjeneste således som den ønskede.«¹⁰ Her er han helt sikkert i modstrid med sandheden. Knud 6. fastholdt i 1186 de undtagelser fra privilegeringen, som Knud den Hellige havde gjort, og det samme gjorde Valdemar Sejrs i 1202/1203;¹¹ først i december 1252 fritog Kristoffer 1. domkirken i Lund »fra al ledingstynge, afgifter og alt øvrigt, som hører til den kongelige ret« (*dimittentes eis omnes uillicos eorum et colonos. ceteramque eorum familiam. ab omni expeditionis grauamine. uectigalibus. ceterisque omnibus iuri regio attinentibus. liberos et exemptos*).¹² Der er altså ikke tale om gammel hævde, og i 1257, bare fem år senere, havde samme Kristoffer tilmed ophævet alle privilegier og friheder, som den danske krone havde tilstået Lundekirken; ved samme lejlighed havde han tilmed befalet alle ærkebispens mænd at aflægge mandsed til kongen.¹³ Gældende ret på dette punkt må være Jyske Lovs bestemmelse i 3. bog kapitel 7: »Hvor kongens mænd og biskoppens mænd end er, da skal de – hvad enten de har én bolig eller flere – altid have fuld udrustning og drage i leding på egen bekostning [og tage deres sold]. Men bliver

9 DD 1:6, 147.

10 *Acta* 39; *Valdemar Sejrs Sønner* 148.

11 DD 1:3, 134 og 1:4, 45

12 DD 2:1, 87

13 DD 2:1 220

de siddende hjemme uden at have lovligt forfald eller orlov, skal de betale kongen tredingshavne af hver gård, eller være indebønder, hvis de ikke vil betale som omtalt.« Man kan vel forestille sig, at problemet var mindre eller løstes i større fordragelighed, da Absalon var ærkebisp i Lund og Valdemar den Store og Knud 6. var konger. Kongerne har nok haft større tillid til netop denne ærkebisp, ledingens indpisker frem for nogen, tillid til, at han nok skulle stille med alt disponibelt mandskab, og derfor har de givet ham større råderum med hensyn til sine mænd.

Det er ikke noget under, at ærkebispens kæmpede hårdt for at få rådighed over sine mænd. I en anden sammenhæng siger han:

Skønt det er kongemagtens sag med samtykke af rigets stormænd (*de consensu maiorum regni*) at udbyde leding, så er det dog kirkens ret at bedømme og overveje, hvem af kirkens mænd der egner sig til at drage i leding og til at udholde al den møjje, der følger med, og hvem ikke, for at de tjenstdygtige mænd kan udtages og de andre med kirkens forlov sidde hjemme. Thi ifølge god gammel hævd står dette fast, at den, til hvis tjeneste de er umiddelbart forpligtede, under hensyn til de foreliggende omstændigheder kan fritage dem for denne byrde. Derfor plejer vi også at bemande vore skibe (*naves episcopales*) med vore mænd, og selv er de vante til at bære denne byrde for egen regning og på egen bekostning, hvad de ikke ville gøre, hvis det var andre, og ikke os, der stundom med grund kunde fritage dem for den. Dertil kommer, at Lundekirken på flere steder, ja på mange, har verdslig domsret, og på disse steder må der altid være nogle til stede, der kan sidde til doms. Den ejer også faste borge, som på grund af den uafbrudte fare for fjendtligt indfald kræver værn og besætning.¹⁴

Der er rigtig mange ting at understrege i dette. For det første slår ærkebispens fast, »at kirken af og for alle sine ejendomme tjener på kongens bud«. Kirken var doteret af kongemagten, og på ganske feudal vis erkendte ærkebispens, at han var kongens tjener og skulle tjene ham af og for kirkens ejendomme.

Bispens tjente kongen af og for sine ejendomme i leding med sine mænd, og herom var de i princippet enige. Ærkebispens stillede med sine mænd i sine skibe (*naves episcopales*), når kongen efter samråd med landets store, hvortil ærkebispens naturligvis selv hørte, udbød

14 Acta 40-41; Valdemar Sejrs Sønner 150.

leding – vi får tilmed at vide, at mændene ydede denne tjeneste på egen bekostning, som de også skal ifølge Jyske Lov; altså er der tale om herremændenes leding, ikke om bøndernes sammenskudsgilde, som muligvis kunne stille fra de skiben, som bispen rådede over – men i krigstid havde han også selv brug for sine mænd. De skulle bemande hans borge, og de skulle sørge for, at den civile administration af hans godser blev opretholdt. Det ligner fuldstændig de problemer, som karolingerne havde haft at kæmpe med fire hundrede år tidligere: Karl den Store måtte i 808 fastsætte regler for, hvor mange mænd en verdslig stormand måtte holde hjemme fra leding for at beskytte konen, forsvare borgen og sørge for rettens håndhævelse og godsernes administration.¹⁵ Ærkebispens havde altså brug for sine mænd til at bemande sine egne borge. Man kan da nok forestille sig, at Hammershus har været mandskabskrævende, og den var jo ikke den eneste borg, ærkebispens skulle bemande med sine mænd. Ikke underligt, at han ikke var glad over, at kongen krævede bispens mænd til at ligge i de kongelige borge, og endda lokkede dem med, at hvis de ingen stridshest havde, så de kunne tjene kirken med den, kunne de aftjene deres ledingspligt ved at ligge i kongens borge i krigstid.¹⁶

Hvor kom kirkens mænd egentlig fra? Det er vanskeligt at skaffe sig et nærmere indblik heri, før vi kommer hen i senmiddelalderen. Per Ingesman har skrevet om svendealtret i Lunds domkirke, som var sponseret af ærkebispens og kannikernes svende, deres *famuli*, eller væbnere,¹⁷ og Troels Dahlerup har i sin artikel om lavedelens krise i senmiddelalderen¹⁸ åbnet for et par indblik. Han fandt i senmiddelalderen en hel samfundsklasse, som levede af at tjene kirken som indehavere af større og mindre forleneringer af kirkens gods. Klostre og navnlig domkirker havde jo store godsbesiddelser, som ofte lå langt fra selve institutionen. De måtte derfor forlene dem bort for at få dem administreret og for at få indtægter af dem. Disse lenstagere blev klostrenes og kirkernes mænd, og ofte specificeres det, at de foruden deres afgifter, som kunne være ret beskedne, skulle være kirken til tjeneste. Der er flere eksempler fra Skovklosters område. På Roskildekirkens gods ses

15 Capitulare de exercitu promovendo, *Capitularia regum francorum*, tomus primus denuo edidit Alfredus Boretius, Hannover 1887; tomus secundus denuo ediderunt Alfredus Boretius et Victor Krause. Hannover 1897. Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, nr. 50, §4.

16 Acta 26; *Valdemar Sejrs Sønner* 137.

17 Sankt Jørgens alter i Lund, som kaldes Svendealteret, *Kongemagt og samfund i middelalderen*, *Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Arusia – Historiske skrifter 6 (Aarhus 1988) 259-85.

18 *Historisk Tidsskrift* 12:4, 1-43.

flere eksempler på, at indehaverne af de mindre godslen var underordnet det nærmeste hovedlen. I nærheden af Dragsholm var flere således i slotsloven forpligtede til at stille en karl eller til at stille personligt. Thomas Lindkvist har i sin undersøgelse af landboerne i Norden i ældre middelalder fundet mange eksempler herpå,¹⁹ og Carl Göran Andræ har beskrevet forholdene i Sverige grundigere, end det lader sig gøre på dansk materiale.²⁰

Der findes sjældent dokumentation på disse lensforhold. Fra 1334 har vi det første eksempel, da hertug Valdemar af Sønderjylland tager Frelle Hågensen i Sønderborg i sin tjeneste:

Vi gør vitterligt for alle, nulevende og fremtidige, at vi har antaget indehaveren af dette brev, Frelle Hågensen i Sønderborg som vor svend (*famulus*) og sammen med alt hans gods, såvel på handelspladsen som på landet, og hans undergivne på det taget ham under vor fred og beskyttelse til særligt værn, idet vi overlader ham alt hans gods uanset dets beliggenhed fritaget og undtaget fra ethvert fogedkrav, inne, stud, kværsæde, redskud og alle de andre afgifter, tynger og ydelser, der hører under vor ret.²¹

En *famulus* var altså en mand, der kunne have gods både i by og på land, og som havde undergivne til at drive det for ham, ikke en lille mand, der tjente med kost og logi i ærkebispens eller hertugens gård.

Det må antages, at forleninger og tjenesteforhold tidligere i almindelighed er indgået uformelt, i hvert fald ikke skriftligt, vel med håndslag på tinge. Formentlig er de oprindeligt kommet i stand i samme øjeblik, noget jordegods overlodes til en gejstlig institution. Alt det jordegods, som kong Knud overlod til St. Laurentii kirke i Lund, var jo beboet. I Tjæreby ved Roskilde fik Lundekirken to bol, et så anseligt jordegods, at det må have været organiseret ikke blot med et antal primære dyrkere, men også med en eller flere, der var de primære dyrkeres ledere og foresatte, enten de var landboer eller bryder. Mon ikke sådanne personer *eo ipso* blev kirkens mænd? De endte som herremænd, og som Erik Ulsig har vist, krævede det ikke nødvendigvis den store godsmasse i ryggen at blive en herres mand.²² Vi har også set, at de ikke nødvendigvis holdt sig med stridsheste og derfor var bedst til at ligge i borgeleje.

19 Thomas Lindkvist, *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica upsaliensia 110 (Uppsala 1979), 46-63.

20 Carl Göran Andræ, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid* (Uppsala 1960), 155-61.

21 DD 2:11, 172.

22 »Herremændene i Jyske Lov«, *Historisk Tidsskrift* 106 (2006) 1-9.

Ærkebispens forklarede, at han bemandede sine skibe med sine mænd, når han blev opbudt i leding. Vi har konkrete eksempler på, at det gjorde Ribebispens også. I 1233 instruerer bisp Gunner sogneboerne i Tønder og Vester Anflod om, hvorledes de skulle dele kørslen til havets bred af de levnedsmidler, »som skyldes og skal bruges ved ledingen; så ofte vi bliver udbudt eller sikkert ved, at vi vil blive udbudt med vore skibe og vore sømænd (*cum navibus nostris et nautis nostris*) eller med vore heste (*cum equis nostris*) uden for Jylland«. ²³ Sture Bolin mente, og det købte jeg i første omgang, at Ribebispens opretholdt sine skibens forpligtelser med sine skibe og sine mænd, ²⁴ men det har intet med bispens skiben at gøre. Hans pligt er at stille med sine mænd, der som herremænd netop stod uden for skibenorganisationen, enten til søs eller til lands. Det fremgår ikke, om nogle af Ribebispens mænd var specialiseret i tjeneste til søs, andre i tjeneste til hest, men det kunne man da forestille sig. St. Paul's i London havde udpeget visse af sine godser som dem, der skulle bygge og bemande ærkebispens skibe. ²⁵

Om skiben drejer det sig derimod klart i 1271, da hertug Erik 1. Abelsen af Sønderjylland slutter en overenskomst med biskop Bonde af Slesvig om fire sønderjydske skiben: »hvergang og hvert år leding udbydes og udgaar, skal Herr Bispen af eet skiben – det i Kær herred – modtage proviant og de andre rettigheder for sig alene. Af de tre andre skiben skal vi have den ene halvdel af provianten og bispen af Slesvig den anden halvdel. Fremdeles skal Herr Bispen af de nævnte tre skiben nyde alle de rettigheder, som andre styresmænd (*gubernatores*) vides at have i deres skiben. Om leding udbydes og ledingsafløsning (*redemptio*) modtages, skal vi af de tre nævnte skiben have den ene halvdel af ledingsafløsningen og den, som måtte være biskop af Slesvig, den anden halvdel og desuden hele ledingsafløsningen af sit skiben i Kærherred.« Men her er altså tale om afløsning af ledingen, ikke om faktisk udbud, udgærdsleding, og som Andræ har bemærket, er der jo intet i vejen for, at bispen og hertugen bespiser sine svende med bøndernes madvarer, når han sender dem i leding. ²⁶

Bispernes og abbedernes svende, deres mænd, træffer vi i virkeligheden i mange sammenhænge. Viborgbispen Gunner prises i den levnedbeskrivelse, der stammer fra Øm, hvor han var abbed, før han blev bisp, for sin omsorg for sine *pueri*, sine »drenge«, når de skulle stille i

23 DD 1:6, 168.

24 Sture Bolin, *Ledung och frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid* (Lund 1934), 148-49.

25 Lund, *Lid*, 56.

26 Andræ, *Kyrka och frälse*, 43.

leding, sørgede han for fulde mandsvåben og stridsheste (*arma plena et dextrarios*) til dem og for alle deres udgifter og fornødenheder.²⁷

Aarhusbispens Tyge stævnedes en gang abbed Bo i Øm til Dover kirke for at dokumentere sine privilegier. Stemningen var truende, og klostret var bange for, hvad bispens kunne finde på. Abbeden bad derfor de af klostrets bryder og landboer, der boede i Dover sogn, at de skulle komme til kirken med våben i hånd, parate til at gøre modstand, hvis bispens greb til magtanvendelse. Her ser vi altså landboer bære våben i klostrets tjeneste.²⁸ Den almindelige eller lavere landbefolkning havde jo ikke våben. De havde kun deres køller²⁹ og måske høtve, når de rejste sig mod deres herrer. Samme Tyge brugte også sine svende, når han ønskede at genere munkene på anden vis. De klager over, at når bispens kom på visitats, så gæstede han klostret med 100 heste (*centum equitaturis*), og dertil talrige fodfolk (*cursoribus plurimis*) i tre uger.³⁰ Hunde var der vel også. Han har simpelthen prøvet at æde munkene ud af huset.

Kan vi virkelig tro på, at en biskop kunne have så mange mænd i sit brød? Er det ikke bare den sædvanlige tendens mod Aarhusbispens, som Øm klostres krønike er så gennemsyret af? Kongens marsk kom til klostret med 300 ryttere i sin søgen efter biskop Arnfast,³¹ og når dronningen kom, var det med 1600 ryttere plus det løse.³² Når de norske biskopper, som ikke var så vel aflagte som de danske, i 1270 fik ledingsfrihed for fyrre mand og ærkebispens for hundrede mand,³³ så må de vel have haft nogle flere, som kongen stadig krævede leding af og regnskab for? Ifølge Sverres saga havde ærkebispens af Nidaros i sidste halvdel af 1100-tallet halvfems eller flere væbnede mænd i sin tjeneste.³⁴ I det lys

27 *Scriptores minores* 2:275. På Bayeux-tapetet findes en scene, hvor Vilhelm Erobrerens halvbroder Odo, som var biskop af Bayeux, ses opmuntre sine *pueri* i slaget (panel 158 i *The Bayeux Tapestry*, digital edition by Martin K. Foy (Scholarly Digital Editions 2003)). Han deltager ikke selv, en biskop måtte ikke udgyde blod, men holder en *baculus* (på klassisk latin oftest *baculum*) i hånden, et værdighedstegn, ikke en kølle, jf. vestnordisk *bagall*, bispestav, der er et låneord fra oldirsk *bachall*, evt. via middelengelsk *bag(h)el*. Oldirsk *bachall* kommer af latin *baculus*. Vilhelm holder en tilsvarende rekvisit i hånden i panel 134, hvor han opmuntrer sine *militis*. Jeg skylder lektor Britta Olrik Frederiksen, Den arnamagnæanske Samling under Nordisk Forskningsinstitut, tak for de etymologiske oplysninger i denne note.

28 *Scriptores minores* 2:219.

29 Jf. Rydårbogen 1256.

30 *Scriptores minores* 2:240-41, 243

31 *Scriptores minores* 2:218.

32 *Scriptores minores* 2: 208.

33 Andræ, *Kyrka och frälse*, 27-28.

34 *Sverris Saga etter Cod. AM 327 4°*, utgjevi av den Norske Historiske Kildeskiftkommission ved Gustav Indrebø (Kristiania 1920), 122 ff. Ærkebispens lå i strid med kong Sverre og flygtede samme år til Lund, hvor han med alle sine mænd blev modtaget af Absalon.

forekommer det ikke spor usandsynligt, at bispen i et stift som Aarhus skulle kunne mobilisere de styrker, som munkene klager over.

Bispernes mænd tjente i mange sammenhænge i dagligdagen. I 1330'erne rejste Petrus Gervasii, kannik i Le Puy, rundt i Danmark, Norge og Sverige som det apostoliske sædes nuntius med den opgave at indsamle forskellige skatter og tiender i de tre lande, ikke mindst den seksårstiende, som var blevet pålagt til finansiering af korstog. Af hans regnskab fremgår, at han jævnlig benyttede sig af bispernes mænd som ledsagere, og derfor måtte afholde udgifterne til deres underhold. Da han drog fra Roskilde til Jylland, fortæller han »Fordi jeg ikke kunne få andet, sikkert følge, tog jeg fire af den herre bispen af Roskildes samt den nævnte dekans svende med, som var hos mig i ni dage, og jeg betalte for deres underhold og for hestene – otte skilling grot tournois«. ³⁵

Da Eskil i 1177 ville trække sig tilbage, møder vi endnu en gang ærkebispens mænd. Det krævede megen overtalelse at få Absalon, der jo allerede var bisp i Roskilde og nødig ville forlade dette job, til at overtage Lund. En af de måder, Eskil lagde pres på Absalon, var at løse de mænd, der var bundet til ham selv ved *militiæ fide*, fra deres troskabsed til ham og sende dem hen til Absalon for at aflægge ny troskabsed til ham. Det var en styrke, der var bemærkelsesværdig både ved sin talstyrke og sin fornemhed, siger Saxo: *Siquidem equites suos numero et amplitudine insignes ad eum direxit, militari fide se eius partibus obligaturos*. ³⁶

I denne sammenhæng tager ledingsprivilegierne til Odense, til Næstved St. Peder, til Veng, og også til Lund sig anderledes ud, end de oftest er udlagt. I 1180 slog Valdemar den Store en handel af med Odense St. Knuds kloster, der jo fungerede som domkapitel i Odense. Han fritog munkene for leding og al kongelig ret i øvrigt, men betingede sig som modydelse, at munkene skulle holde ti ekvipager (*equitatura*) til hans rådighed, når han opholdt sig i sin gård i Odense. Det er altså stadig en militær ydelse, og Odenseklostret må have haft et antal mænd, hvoraf de til enhver tid kunne udskrive ti til hest til kongens brug. Når kongen ikke var i Odense, kunne de jo så tjene ved at ride rundt og varetage munkenes/kapitlets interesser på de tredive bol jordegods, som deres gods i denne forbindelse blev ansat til. ³⁷

Munkene i Øm havde på kort tid hele tre adresser, før de fandt blivende sted i Øm. Først var de i Sminge, 1165 eller 1166 overtog de et benediktinerkloster i Veng, og herfra flyttede de efter bare tre år

35 DD 2:11, 152

36 Saxo 14:55 3 og 14.

37 DD 1:3, 89.

videre til Kalvø i Skanderborg sø, hvor de overtog endnu et benediktinerkloster. Hvornår klostret i Veng er grundlagt vides ikke – den endnu stående klosterkirke er tidligst bygget i første fjerdedel af det tolvte århundrede³⁸ – men mellem 1157 og 1164 overdrog Valdemar den Store klostret og de brødre, som der tjener under den hellige Benedikts regel, deres landboer (*colonos suos*) »med al vor kongelige ret, som de før plejede at betale til vore ombudsmænd (*exactores*), i anledning af hærtog (*expedicio*), som på dansk kaldes *leyding*«. ³⁹

Her må vi forstå, at klostrets landboer tidligere i ledingsmæssig sammenhæng har været organiseret under kongens lokale *exactor*. Det må betyde, at blev der udbudt leding, skulle de møde hos ham og deltage i hans styrke, ganske som hos karolingerne de mænd, som havde en herre, stillede hos ham, medens de, der ikke havde nogen anden herre end kongen, stillede hos den lokale greve. Det har også været kongens lokale embedsmands opgave at inddrive bøder, hvis nogen forsømte ledingen. Når kongen overdrager landboerne til klostret og brødrene med al sin kongelige ret, må meningen være, at de herefter ikke skulle yde nogen leding, men koncentrere sig om at tjene munkene. Vi ved ikke, hvor meget gods benediktinerne i Veng rådede over, eller hvor mange landboer det kunne handle om, men abbeden havde sikkert så få mænd at stille i leding med, sammenlignet med bisperne, at det næppe har betydet noget stort militært tab for kongen.

Mellem 1146 og 1157 eftergav Sven Grathe alle Ribe kirkes landboer (*coloni*) såvel i by som på land hele den skyldige afgift til kongen (*debitum iuris regii*), som de på landet (*rurenses*) kalder kværsæde, men byboerne (*urbani*) skud og kværsæde.⁴⁰ Kværsæde er den afgift til kongen, som skulle betales, hvis nogen forsømte ledingen, og når kongen fritager Ribe kirkes landboer for den, må det indebære, at de heller ikke skal tjene rent fysisk som ledingspligtige. At opretholde en forpligtelse, men afskaffe sanktionen for forsømmelse er næppe realistisk.

En handel noget lig Valdemars med Odense indgik Erik Lam 1140 med munkene i Næstved St. Peders kloster: »I stedet for den leding, som hører til mændene i samme by [Næstved] og munkenes øvrige landboer, bestemmer jeg, at de én gang om året, hvis det bliver nødvendigt, skal tjene en dag ved at overføre mig eller mine til Falster eller Lolland eller andre omliggende øer«. ⁴¹ Klosteret havde ved sin stiftelse

38 Olaf Olsen, i J.P. Trap, *Danmark*, 5. udgave bd. viii, (1963), 544-46.

39 DD 1:2, 123.

40 DD 1:2, 98.

41 DD 1:2, 78

i 1135 fået fem et halvt bol i Keldby på Møn og et bol i Gedesby på Falster,⁴² så det var nødt til at holde sig med skibe og mænd, der kunne sejle dem, for at opretholde forbindelsen mellem disse besiddelser og dem, det havde på Sjælland.

Hermed er vi tilbage ved Knud den Helliges gavebrev til St. Laurentius i Lund. Kirken får overdraget mere end halvtreds bol, og det er nok derfor, kongen betinger sig, at hvis nogen af de mænd, som herved overgår til Lundekirken, forsømmer ledingen, skal de bøde til kongen. De skulle altså være til kongens militære rådighed. Der specificeres ingen personkategori i gavebrevet, men i senere bekræftelser tales der om *coloni*, landboer.

Hvad var en *colonus* så egentlig? Det oversættes gerne ved landbo, og det er jo i senere tider blevet til en fæstebonde, en mindre bonde; Kr. Erslev forklarer i artiklen »Bonde« i Salmonsens konversationsleksikon, at de tidligere trælle gik over i bondestandens lavere lag og blev landboer eller husmænd, eller inderster. Vi må ikke lade os vildlede af senere tiders nedvurdering af landboen, økonomisk og socialt. Det har Erland Porsmose gjort op med i *Det danske landbrugs historie*.⁴³ Landboen var ikke nødvendigvis ringere stillet end selvejereren. Han var en forpagter, men der var ikke noget i vejen for, at han forpagtede sig en masse jord til, mere end mangan selvejer havde. En selvejer kunne jo også optræde som forpagter, lige som mange svinebaroner i dag skaffer grundlag for deres store bedrifter ved at forpagte mere jord, end deres egen gård har. Landboer var simpelthen forpagtere, og i og med, at Lundekirken nu havde overtaget ejendomsretten til de over halvtreds bol, var denne jords beboere blevet kirkens forpagtere, dens landboer. Hvor meget hver især har haft, kan vi ikke vide, men jeg har lyst til, selv om jeg stadig finder hans indignation over middelalderens sociale forhold ilde anbragt, at slutte med Niels Skyum-Nielsens formodning om de sociale tilstande på kirkens gods: »Lundekirken har da muligvis overtaget kongelige godser og ejendomme, hvor krigere eller krigsdygtige er blevet underholdt af dårligt eller usselte jorddyrkere«.⁴⁴ Det afgørende er, at de ledingspligtige landboer var våbenføre mænd, der som senere tiders proprietærer og større gårdejere om morgenen fordelte arbejdet på gården mellem folkene – og derpå drog til bys og sad i bestyrelser og repræsentantskaber i sparekassen, kreditforeningen eller korn- og foderstofforeningen.

42 DD 1:2, 64

43 »Oldtid og middelalder«, i red. Claus Bjørn et al., *Det danske landbrugs historie*, bd. 1 (1988), 255-65.

44 *Kvinde og slave* (1971), 7.

Der er en vis præcedens for, at man afslutter en afskedsforelæsning med en tak til det universitet, der har budt én gode arbejdsvilkår i mange år. Det vil jeg også gerne gøre, for jeg har mestendels haft gode forhold, siden jeg kom til Københavns Universitet i 1970, og jeg vil savne den daglige omgang med alle de prægtige kolleger, jeg har haft, både ved mit eget institut og ved andre. Men jeg må samtidig beklage, at en af mine sidste arbejdsindsatser blev at bidrage til at ødelægge arbejdsvilkårene for dem, der fortsat skal uddanne historikere. Jeg har, med skam at melde, bidraget til nedskæring med kilometervis af bøger af det institutbibliotek, som ved generationer af forgængeres indsats var opbygget til en meget fin studiesamling.

Da Niels Steensgaard for snart ti år siden gik af, sagde han, at han var glad for at have været med, da det at uddanne historikere var et håndværk, ikke en industri. Jeg er glad for at have været med, da Københavns Universitet vedkendte sig at være et lærdomssæde. I gamle dage var en universitetslærer en forsker, som også underviste. Nu handler det hele snart om undervisning; vil man forske, skal man til at finde sin løn ude i byen, og i de fine nye bygninger, som man er ved at lave til Saxo-instituttet, har man, hedder det, prioriteret pladsen til studenter over pladsen til bøger, så universitetet kan ende som en varmetue – hvis studenterne så gider være der, når bøgerne er væk.